

علی (ع) در فرهنگ مردم ایران

○ محمد میرشکرایی
پژوهشکده مردم‌شناسی
سازمان میراث فرهنگی کشور

گذر حضرت علی (ع) در کوه فاریاب

چهره‌ای ویژه و فراتر از رسم‌ها و سنت‌های معمول دارد. او تنها کسی است که در خانه خدا چشم به جهان گشوده است. یک ممنوعیت بزرگ تاریخی و مذهبی، فقط یک بار برای او شکسته شده است.

علی دارنده همه صفات بارز انسانی است، عادل است، یاری‌رسان است. سینه‌ای بی‌کینه دارد، بخشنده است، مؤمن به معنای واقعی است. پهلوان است با همه ابعاد و وسعت معنای فرهنگی واژه پهلوانی. و به یک کلام الگوی یک انسان کامل است. شخصیتی چند وجهی و متعالی است.

سوی دیگر، فرهنگ سرزمین ایران است. با چند هزار سال پیشینه فرهنگی، که لایه لایه باورها و اعتقادات و سنت بر پایه آیین‌های راستین هر دوره و زمان، در همه جای آن بر هم نشسته است. بسیاری از این مکان‌ها در همه آیین‌ها مقدس بوده‌اند و پیشینه‌ای بسیار کهن‌تر از دوره اسلامی دارند.

و در آخرین مرحله تحول، در پذیرش آیین مقدس اسلام، ظرفی است که مظلوف شایسته و ویژه‌ای را می‌طلبد.

علی وجودی است که این ظرف را از خود لبریز می‌کند.

در ایران همه آنچه که در همه زمان‌ها مقدس بوده است، در وجود چند چهره مقدس متجلی شده است.

علی علیه‌السلام، زهرا ی مطهر، امام حسین (ع)، حضرت عباس (ع) و امام زمان (ع) واقعیت تاریخی این است که امیر مؤمنان را در مسجد کوفه ضربت زدند، در کوفه شهید شدند و پیکر مبارکش را به نجف بردند و به خاک سپردند (این که چرا به نجف بردند خود حکایتی دیگر است که موضوع تقدس نجف را در خود دارد)

اما فرهنگ مردم گاهی، کاری به این واقعیت تاریخی ندارد. مردم بر پایه اعتقادات‌شان مزار

واقعیت تاریخی این است که امیر مؤمنان، علی علیه‌السلام هرگز به داخل سرزمین ایران سفر نکردند.

اما در جای جای ایران، بسیار چشمه‌ها و قدمگاه‌ها و سنگ‌ها و کوه‌ها و درختان، همه با نام مقدس علی (ع) تقدس یافته‌اند و نظر کرده شده‌اند.

در پژوهش‌هایی که طی چند ماه گذشته، پژوهشگران مردم‌شناس سازمان میراث فرهنگی در مناطق گوناگون کشور انجام دادند، بیش از ۲۷۰ مکان نظر کرده که نام مبارک علی (ع) را بر خود دارند شناسایی کرده‌اند. و البته هنوز دامنه تحقیق را به همه گوشه و کنار سرزمین ایران نکشانده‌اند. همچنین از سایر سرزمین‌های حوزه فرهنگ ایرانی در خارج از مرزهای سیاسی ایران امروز، اطلاعی در دست نداریم و گرنه شمار این مکان‌ها بسی بیش از اینهاست.

همچنین است در عرصه‌های دیگر فرهنگ مردم.

علی، محور و موضوع بسیاری از قصه‌های مردم است. روح و جان بسیاری از ترانه‌ها و نغمه‌های عامیانه است. فراوان باورها و اعتقادات و آیین‌ها و مراسم سرزمین ما با نام او پیوند خورده است.

سبب چیست؟

به نظر این واقعیت فرهنگی دو سو دارد. یک سوی آن شخصیت خود حضرت علی است. علی در واقعیت تاریخی شخصیتی خارق عادات و

برکت نقش بسته است و بسیار و بسیار از این گونه. جایگاه حضرت علی در فرهنگ مردم ایران فراتر از محدودیت مذاهب تشیع و تسنن است. مثلاً در کردستان مکری (مهباد) که بیشتر مردم آن اهل تسنن هستند مردم این باور را دارند که در امر ازدواج و خانه‌سازی هیچ نباید تأخیر کرد، چرا که ضامن این دو امر حضرت علی (ع) است. همچنین مولودی خوانی‌ها و آداب و رسم‌هایی که درباره ایشان در این مناطق معمول است از این نگاه قابل توجه می‌باشد. آنچه در باورها و رسم‌ها و دیگر صورت‌های رفتاری و اعتقادی مردم ما درباره امیرمؤمنان علی آمده است بخش عظیمی است از میراث معنوی سرزمین ما، که هنوز به نیازهای حاجتمندان پاسخ می‌گوید و در فرهنگ جاری مردم نقش و کارکرد دارد. و نسل ما در حفاظت از ارزش‌های نهفته در آن‌ها وظیفه‌ای آگاهانه برعهده دارد. و سرانجام

فرهنگ مردم، مثل چوپان قصه مولانا، خدا را و علی را بی‌آداب و القاب، صمیمانه صدا می‌زند. یا علی می‌گوید، با صمیمیتی که هیچ لقبی، چیزی بر آن نمی‌تواند بیفزاید و به قول آن شاعر کرد بی‌حجابانه درآ از در کاشانه ما که کسی نیست به جز ذکر تو در خانه ما

و به یاری نام او قوت و نیرو می‌گیرند. حضرت علی در فرهنگ مردم ایران بسی برتر و والاتر از یک وجود زمینی است. فرهنگ مردم علی را هم در ملکوت می‌بیند و هم در عین تجربیات زمینی. برای حضور علی از ملک تا ملکوت شواهد و نمونه‌های بسیار در اعتقادات و در فرهنگ مردم ما وجود دارد و حتی گاهی وجود مجرد و ملکوتی‌اش با وجود جسمانی و تاریخی‌اش حضور همزمان پیدا می‌کند.

بنا بر یکی از نسخه‌های تعزیه شهادت حضرت علی، در صحنه‌ای، هم پیکر حضرت را داریم که می‌خواهند چشم بر جهان بریندند. و هم وجود ملکوتی او را که پر بالای پیکر (معمولاً در صحنه‌سازی تعزیه وجودهای ملکوتی با نقابی بر چهره ظاهر می‌شوند) و عزرائیل را داریم که در پشت در خانه ایستاده است و جرأت وارد شدن ندارد. این نسخه تعزیه بر پایه روایتی است و باوری است که عزرائیل جان هیچ یک از شیعیان امیرالمؤمنین علی را نمی‌تواند بگیرد، مگر این که حضرت حضور یابند و به او اجازه دهند.

در عرصه‌های هنر جدید و آثار سوررئالیستی نیز صحنه‌ای از این گونه را به ندرت می‌توان یافت در عرصه هنر عامه، جلوه‌هایی اینچنین، در کنش متقابل با واقع‌گرایی که ویژگی برجسته این گونه هنر است، بیان صریح‌تر و روشن‌تر و اثربخشی بیشتر را سبب می‌شود.

علی(ع) ، در فرهنگ سرزمین ما چهره‌ای فرازمانی و فرامکانی است، همیشه وجود داشته و وجود دارد، علی وجود حاضر در همه زمان‌ها و مکان‌ها است. نام علی با هرچه برکت‌زا و حیات‌بخش است، گره خورده است.

برداشت خرمن را با نام علی همراه می‌کنند و بر بسیاری از مهرهای خرمن نام علی به امید و به نیت

امامشان را به بلخ می‌برند. به مزار شریف و در آنجا هر نوروز به مدت چهل روز علم به نام مقدس او، بر مزار مقدس افراشته می‌شود و حاجت خواهان به زیارتش می‌روند.

تقارن نوروز با روزی که حضرت علی علیه‌السلام بر مسند خلافت نشستند و نیز باروز غدیر خم در فرهنگ مردم ما بازتابی گسترده دارد. بر این پایه هاتف شاعر دوره زندیه در قصیده‌ای به مطلع:

نسیم صبح عنبر بیز شد بر توده غیرا
زمین سبز نسرين خیز شد چمن گنبد خضرا
در مناظره نارون و شمشاد می‌گوید:
به پاسخ نارون گفتش کز اطفال چمن بگذر
که امروز امهات از شوق در رقصند با آبا
همایون روز نوروز است امروز و به فیروزی
بر اورنگ خلافت کرده شاه لافتی ماوا

علی، یاری‌رسان است.
در شعرهایی که یک گروه دف‌نواز در مدح مولا علی می‌خواندند. این بیت را شنیدم که:
مگر خبیر ز جایش کندی بود
گمان من علی هم یا علی گفت

از یک پژوهشگر خارجی نقل کرده‌اند که به دوستانش می‌گوید: در ایران هر جا شنیدید که دسته‌جمعی می‌گویند یا علی، بدانید آنجا دارند چیز سنگینی را بلند می‌کنند اگر نزدیک بروید، شما هم باید کمک کنید.

در تعزیه‌ها می‌گویند، اگر ناتوانی بگو یا علی و گر خسته جانی بگو یا علی. یعنی اگر جسم ناتوان داری و یا روح خسته و آزرده داری از «علی» یاری بگیر. عبارت «یا علی مدد» هم برای همه ما عبارتی آشناست.

همه اینها نشان از این دارد که مولا علی در فرهنگ مردم ما، یاری‌رسان است او را صدا می‌زنند

▲ تاق علی (ع) و درخت انجیر مقدس کرمان